

УДК 911.3:801.73:81'276.11-028.42

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ТЕКСТИ: СУТНІСТЬ ТА ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ

Мирослава Влах

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, 79007, Львів, Україна,
e-mail: mVlakh@ukr.net*

Розкрито значення текстової концепції наукової мови для створення й інтерпретації суспільно-географічних текстів як матеріально виражених повідомлень або системи повідомлень, що відповідають певним критеріям та ознакам. Наведено головні критерії текстуальності, зокрема інтенціональність, наявність спільного коду, інформативність, комунікативність. Висвітлено ознаки тексту: цілісність, зв'язність, упорядкованість і членованість внутрішнього організування, автономність, повна або відносна завершеність і прийнятність. З'ясовано головні функції, принципи, лінгвістичні та стилеві вимоги до укладання суспільно-географічних текстів. Побудовано логічну схему поняттєво-терміної системи “Ієрархія наукового тексту”, що утворена такими поняттями: затекст, претекст, мікротекст, макротекст, гіпертекст, мегатекст, надтекст, унітекст. Визначено можливість її використання для аналізу суспільно-географічних текстів. Схарактеризовано значення інтертексту, контексту і підтексту для інтерпретації змісту суспільно-географічних текстів. Наголошено на значенні методологічних процедур і принципів герменевтики для інтерпретації наукових текстів. Розкрито можливості філософських понять модус і модальність для оцінювання текстів. Проаналізовано такі види модальностей наукових текстів: реальність і гіпотетичність, традиційність та інноваційність, однозначність і дискусійність, упевненість і сумнів. Виокремлено значення модусно-модальних характеристик для розвитку науки, зокрема зміни наукових парадигм. Підтверджено можливість трактування суспільно-географічних текстів як знакових систем, культурних кодів. Розкрито сутність наративного, компаративного, дискурсивного методів, а також контент-аналізу суспільно-географічних текстів.

Ключові слова: суспільно-географічний текст, знакова система, герменевтика, модус, модальність, наративний метод, дискурсивний метод, компаративний метод, контент-аналіз.

Сутність тексту. Складна система суспільно-географічного знання (поняття, терміни, ідеї, гіпотези, концепції, теорії, учення) виявнюється через тексти (від лат. *textus* – тканина, в'язь, поєднання). У текстовому вигляді подають і результати конкретних наукових досліджень. В українській географії аналізу наукових текстів з погляду їхнього створення та використання ще не приділено належної уваги. На особливостях географічних текстів у зв'язку зі становленням наукової мови ми наголосили в публікації 2019 р. [7]. Зокрема, доведено необхідність міждисциплінарних досліджень текстів (когнітивна лінгвістика, соціолінгвістика, суспільна географія) на основі напрацювань філософії.

Наша мета полягає у вивченні сутності суспільно-географічних текстів, розкритті лінгвістичних і стильових вимог до наукових текстів, побудові поняттєво-терміної системи “Ієрархія наукового тексту”, з’ясуванні філософсько-логічного підходу та конкретних методів аналізу наукових текстів.

Українські мовознавці Ф. Бацевич та І. Кочан під текстом розуміють матеріально виражене повідомлення або складний синтез повідомлень, які мають відповідні критерії та ознаки [4, с. 21–22]. Змістом наукового тексту є знання. Він призначений для фахівця, який підготовлений до сприйняття наукової інформації.

Для відокремлення тексту і “нетексту” використовують критерії текстуальності й ознаки тексту. *Критерії текстуальності* – це найзагальніші ознаки, що відмежують текст і “нетекст”. Головні критерії текстуальності: *інтенціональність* (умисність створення тексту з певною комунікативною метою, наміром), *наявність спільного коду* (оперування адресантом і адресатом одиницями (знаками) зрозумілого обом коду), *інформативність* (змістове наповнення тексту), *комунікативність* (визначеність повідомлення його функціонуванням в актах спілкування) [4, с. 21].

Ознаки тексту – це найзагальніші властивості всіх “власне” текстів, які можуть варіювати в межах різних текстотипів. Головними ознаками тексту є цілісність, зв’язність (когезія¹ та когерентність²), упорядкованість та членованість внутрішнього організування, автономність, повна або відносна завершеність та прийнятність із різною мірою їхнього формально-структурного та функціонально-комунікативного втілення [4, с. 21]. У різних текстах ці ознаки можуть виявлятися неоднаково, проте сукупно з критеріями текстуальності вони виформовують феномен тексту.

У суспільно-географічних текстах ознаки “нетексту” часто мають фрагменти, що пов’язані з викладом системи передумов і чинників виникнення, розвитку та функціонування об’єктів дослідження. З-поміж чинників наводять і такі, що не мають безпосереднього впливу на об’єкт дослідження. Наприклад, особливості тектонічної і геологічної будови території як один із природно-географічних чинників у контексті розвитку соціальної сфери тощо. Фіксують випадки розлогого, довідкового подання історичного матеріалу без використання історико-генетичного, історико-системного методів дослідження. Порушення цілісності, зв’язності суспільно-географічних текстів виникають і через нерозрізнення чинників-компонентів природно- і суспільно-географічних систем та власне компонентів досліджуваних систем. Наприклад, соціально-економічна ситуація регіону як чинник розвитку відповідної суспільно-географічної системи і сама характеристика виробничої, соціальної сфер регіону.

Науковий текст виконує такі функції: *інформативну*, *комунікативну*, *перформативну* (визначення фактів/зв’язків за допомогою мовного матеріалу), *когнітивну*, *функцію впливу* (переконання у правильності свого погляду), *аргументованого доказу* (наведення фактів на підтвердження істинності пояснень/думок), *діалогічну*.

Головними принципами укладання наукового тексту є змістова насиченість, наукова інформативність, новизна, змістова завершеність, проблемність, доступність фахівцям однієї чи суміжних галузей науки, наукове значення, інтертекстуальність, діалогічність та ін.

¹ *Когезія* (від лат. *cohaesus* – зв’язаний, зчеплений) – у лінгвістиці це форми зв’язку (граматичні, семантичні, лексичні) між окремими частинами тексту.

² *Когерентність* (від лат. *cohaerens* – той, що перебуває у зв’язку) – смислова зв’язність, цілісність тексту, яка полягає в логіко-семантичній взаємозалежності складників тексту.

У методологічному плані важливою є типологізація наукових текстів, яку виконують за певними критеріями. Головними з них є *знакове подання* (вербальні, позавербальні, комбіновані), *функціонально-прагматичне призначення* (власне наукові, навчально-наукові, науково-популярні), *експлікація задуму* (жорсткі, м'які (завуальованість задуму, неоднозначність, множинність інтерпретацій)), *ступінь підготовки* (спонтанні, ситуативні, підготовлені), *алгоритмізація викладу матеріалу* (фіксована, напівфіксована, нефіксована).

Суспільна географія послуговується вербальними (лінгвістичними) та позавербальними (карти, плани, профілі, фотографії, таблиці, графіки, матриці та ін.) науковими текстами. Переважно це тексти жорсткі, підготовлені, з фіксованим викладом матеріалу, різного функціонально-прагматичного призначення.

Для суспільно-географічних текстів характерна *комбінація вербальних і позавербальних знаків*. Використання іконічних, символічних та індексних знаків збільшилось унаслідок цифровізації суспільно-географічних досліджень). Як приклади комбінуння вербальних і позавербальних знаків наведемо географічні та історико-географічні тексти: “Атлас України й сумежних країв” (1937), “Національний атлас України” (2007), “Львів. Комплексний атлас” (2012) та ін.

Лінгвістичні та стильові вимоги до наукових текстів. До вербальних наукових текстів ставлять певні *лінгвістичні вимоги*. Науковий текст повинен становити цілісний комунікативний блок, що має чітку, логічну структуру, своєрідний каркас із внутрішньо завершеними частинами (розділами, підрозділами), насиченими відповідною термінологією, із застосуванням цифрової або літерної нумерації. Для наукового тексту характерне залучення цитат і покликань на першоджерела, а також специфічна монологічність.

Удосконалення вербальних наукових текстів можливе за умови посилення їхньої дієвості на основі налагодження зв'язку автор–читач, використання різних виражальних можливостей (ясність, стислість, композиційна довершеність, авторська індивідуальність, розмовність, експресивність, простота і дохідливість).

У вербальних наукових текстах потрібно дотримуватися відповідних *стильових вимог*. *Стиль* (від лат. *stylus* – загострена паличка для письма) – “*різновид літературної мови, який визначається сферою її функціонування і характеризується особливостями у виборі поєднання й організації системи мовних засобів (лексичних, граматичних, фонетичних та ін.) у зв'язку з метою і змістом спілкування*” [8, с. 291].

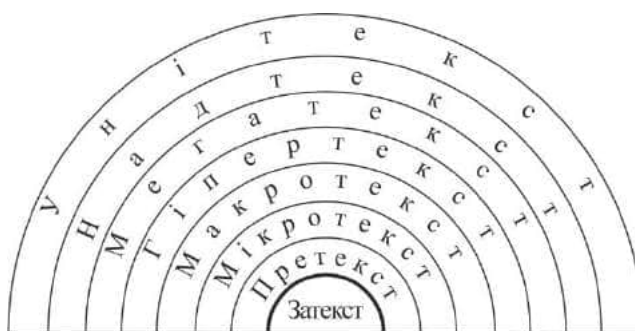
Розрізняють такі головні структурно-функціональні стилі писемної мови: науковий, публіцистичний, офіційно-діловий і художньо-белетристичний. Головними ознаками *наукового стилю* є ясність (зрозумілість) і предметність тлумачень, логічна послідовність і доведеність викладу, узагальненість понять і явищ, об'єктивний аналіз, точність і лаконічність висловлень, аргументація і переконливість тверджень, однозначне пояснення причинно-наслідкових відношень, докладні висновки.

У межах наукового стилю виокремлюють власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний і науково-публіцистичний підстилі. *Власне науковий підстиль* призначений для об'єктивування наукових відомостей, результатів наукових досліджень. Цей підстиль послуговується інтернаціональними і загальнонауковими термінами. У межах підстилю виділяють *науково-інформативний* (реферат, анотація, резюме, огляд) і *науково-довідковий* (довідники, словники, каталоги) різновиди. *Науково-популярний підстиль* передбачає використання елементів художнього та публіцистичного мовлення

(епітети, порівняння, метафори) з метою зацікавлення широкого кола споживачів наукової інформації. Головною рисою *науково-навчального підстилю* є доступність викладу інформації, помірна спрощеність системи доведень, послідовність упровадження терміної лексики (навчальні посібники і підручники). *Науково-публіцистичний підстиль* передбачає виклад наукової інформації із залученням публіцистичних засобів (критичні статті, огляди).

Дослідники зазначають про кризу сучасних наукових текстів, яку пов'язують із появою “наукового жаргону”. Головними ознаками *наукового жаргону* є терміни зловживання, непотрібні запозичення, задовгі речення, нагромадження іменників, багатослів'я, марнослів'я (“вода”). Причину появи наукового жаргону вбачають не тільки в новизні ідей, а й у нелогічності мислення, мовній недбалості, розладах мислення і мовлення, мовній маніпуляції, впливі модернізму і постмодернізму, гіпертрофії логосфери (слово починає підміняти дійсність, породжуючи вербальний ілюзійонізм) [12].

Поняттєво-термінна система “Ієрархія наукового тексту”. У філософській і лінгвістичній літературі на основі родового поняття *текст* сформувалася ієрархічна система видових понять – *затекст*, *претекст*, *мікротекст*, *макротекст*, *гіпертекст*, *мегатекст*, *надтекст*, *унітекст* (див. рисунок).

Поняттєво-термінна система “Ієрархія наукового тексту”
Conceptual and terminological system “Hierarchy of scientific text”

Аналіз суспільно-географічних текстів із використанням видових понять дає змогу розгорнути систему наукового знання за допомогою індуктивного чи дедуктивного методів дослідження. Відповідно, можна позиціонувати кожен текст у дисциплінарному, міждисциплінарному, кросдисциплінарному і трансдисциплінарному вимірах та проаналізувати його щодо залучення теоретичних напрацювань і методичних підходів інших наук.

Об’єктивну сторону змісту, характер і ситуації, що референційно співвідносять текст із дійсністю, позначають терміном *затекст*. Дослідники характеризують це поняття як фрагмент дійсності, що описаний у тексті. “*Затекст є у тексті неявно – як відсилання до реальних подій чи явищ. По суті, метою тексту є опис затексту в тому ракурсі, у якому його бачить автор. Зазвичай, затекст – це реальні події. У художній літературі затекст надуманий*” [11, с. 216]. Поняття *наукового затексту* змістово пов’язане з об’єктом дослідження – реальним, абстрактним чи мисленнєво сконструйованим (вибір об’єкта залежить від методології дослідження).

Претекст (від лат. *praetextum* – букв. прикраса) – вихідний текст, елементи якого запозичені автором для написання власного тексту. У наукових працях претекстом можуть бути тексти публікацій із теми дослідження.

Діапазон обсягу наукових текстів варіює від мікро- до універсального рівня. Однозначного трактування *мікротекстів* (від грец. *μικρος* – малий) немає. Це можуть бути заголовки, окремі фрази, текстами (надфразова єдність), що відповідають критеріям і ознакам тексту.

Сукупність висловлень або текстів, пов'язаних на основі структурно-композиційної та смислової єдності, утворюють *макротекст* (від грец. *μακρος* – великий). Макротексти часто ототожнюють з творами, які визначають головні тренди розвитку науки.

Систему текстів з перехресними покликаннями один на одного називають *гіпертекстом* (від грец. *ὑπερ* – префікс, що означає підвищення, надмірність). Це може бути й один текст, який має зв'язки з іншими документами (гіперпокликання). Користувач може перейти до пов'язаних матеріалів безпосередньо з первинного тексту, активувавши покликання, наприклад, за допомогою комп'ютерних технологій. *Суспільно-географічними гіпертекстами* є словники: “International Encyclopedia of Human Geography in 12 volumes” (2009), “Социально-экономическая география. Понятия и термины: Словарь-справочник” (2013) та ін.

Мегатекст (від грец. *μεγας* – дуже великий), надтекст (англ. *supertext*) та унітекст (від лат. *unus* (*uni*) – один) – терміни, що відображають верхні рівні текстової реальності. *Мегатекст* – сукупність текстів, які сприймають чи досліджують як єдине дискурсивне ціле, пронизане загальними темами, лейтмотивами, архетипами, символами. Мегатекст – це субстанційний термін, який змістово визначає обсяг того текстуального цілого, у рамках якого розглядають індивідуальні тексти. Наприклад, у географічній науці можна виділити міждисциплінарний описово-країнознавчий, порівняльно-географічний мегатексти, а також мегатексти широтної зональності, суспільно-географічної комплексності, геопросторової організації суспільства, політико-географічний тощо.

Надтекст – це реляційний термін, який співвідносить окремих авторський текст чи його фрагмент із мегатекстами інших рівнів. Надтекст – одиниця вищого, узагальненішого плану порівняно з досліджуваним текстом. Наприклад, мегатекст суспільно-географічної комплексності може бути розкритий у надтексті географічних систем, який потрібно розглядати у надтексті загальної теорії систем. Надтекст – уся сукупність текстів, у яку конкретний текст вписується одним зі своїх сегментів. Один і той самий текст може мати множину надтекстів залежно від того, який його сегмент розглядають як утворювальну ознаку надтекстуального простору (у наведеному прикладі такими сегментами можуть бути суспільство, географія, система). Відтак надтекст – це сукупність знакових множин, що об'єднані наявністю у них спільного елемента чи елементів.

Надтекстом усіх текстів є *унітекст* – усесвітній текст людства, множина всіх текстуальних множин – мегатекстів. Його реальність дедалі відчутніша з розвитком глобальної Мережі, що компактно стискає увесь знаковий Усесвіт.

Унітекст – це водночас *універсальний* та *унікальний* текст. Як і Універсум, він існує в одиничному варіанті, позаяк охоплює все, що написано всіма мовами. Формування унітексту відбувається способом переходу від *сумативної* до *міждисциплінарної*, а в майбутньому – до *інтегративної* парадигми. Це загалом відображає поглиблення теоретичного осмислення дійсності в процесі створення “теорії всього” (термін С. Гокінга).

Національні компоненти унітексту електронно взаємопов'язані та в принципі автоматично взаємоперекладні. Використовуючи ті чи інші слова та вирази, необхідно перевіряти їх на наявність у мережі, визначити частоту їхнього використання, поєднуваність з метою уникнення повторень, виявлення в складі певних словникових, тематичних, професійних, дисциплінарних рядів тощо. У цьому контексті мережевий пошук стає ніби методом наскрізного читання єдиної віртуальної книги.

Цифровізація суспільного життя зумовила появу вікітекстів (*wiki* – з гавайської мови означає швидко). *Вікітекст* (англ. *wikitext*) – це текст, зміст і структуру якого користувачі самостійно змінюють, коректують безпосередньо у веб-браузері, до якого є вільний доступ, зберігаючи цитування і посилання на першоджерела. Прикладом вікітексту є вільна онлайн-енциклопедія “Вікіпедія” (англ. *Wikipedia*).

З огляду на цифровізацію науки виникла проблема використання штучного інтелекту (ШІ; англ. *Artificial Intelligence (AI)*) для створення і поширення текстів. Тексти, створені ШІ, вирізняються інформативністю, зв'язністю, цілісністю, логічним викладом матеріалу і навіть оригінальністю багатьох положень. На такі тексти може поширюватися авторське право. Дослідники ШІ з некомерційної організації OpenAI, фінансованої Ілоном Маском, розробили мовну модель, яка вгадує наступне слово в тексті на підставі дуже багатьох зв'язків. Унаслідок цього створюються цілісні, зв'язні тексти з ідеальною англійською мовою (OpenAI вирішила не оприлюднювати повну версію моделі через можливі зловживання).

Тексти, створені ШІ, на відміну від класичних вербальних текстів, не розкривають авторського ставлення до відображуваної дійсності і висловлень про неї. Вони не мають підтекстової інформації, що загалом збіднює наукове знання, яке за своєю природою є об'єктивно-суб'єктивним.

Окрім ієрархічної системи текстових понять, побудованих на основі розширення їхнього обсягу, існують поняття, що стосуються розкриття окремих специфічних аспектів тексту, – інтертекст, контекст і підтекст.

Загальну властивість текстів, яка виявляється в наявності між ними зв'язків, завдяки яким тексти (або їхні частини) можуть явно чи неявно покликатись один на одного, трактують як *інтертекстуальність* (від фр. *intertextualite* – міжтекстовість). Термін запропонувала теоретик французької школи постструктуралізму Дж. Крістева [22]. Відповідно, *інтертекст* (від лат. *inter* – між, взаємно) – це співвідношення одного тексту з іншим, їхня діалогічна взаємодія. Інтертекстуальність є базисною лінгвістичною характеристикою наукового знання на постнекласичному етапі розвитку (на класичному етапі – це просто текст).

Головними видами і способами побудови інтертексту є *цитуація* та *ремінісценція* (від лат. *reminiscentia* – спогади, згадки). *Цитуація* – головна форма інтертекстів у науковій комунікації; формальне маркування фрагментів попередньо опублікованих текстів. Метою цитуації є доказова функція (*цитата-аргумент*), ілюстрація суджень автора (*цитата-приклад*); висловлення думки за допомогою чужих слів, посилання на авторитет (*цитата-захисник*). *Ремінісценція* – неявна цитата, яку надають без лапок; використання загальних мотивів, структури, окремих елементів попередніх творів тієї самої тематики.

Контекст (від лат. *contextus* – тісний зв'язок, сплетіння) – умови, за яких смисл інтерпретації тексту стає зрозумілим; частина тексту писемної чи усної мови із закінченою думкою, яка дає змогу точно з'ясувати значення окремого слова чи виразу,

що входять до його складу. Контекст як базисна лінгвістична характеристика наукового знання, що притаманна неklasичній науці, займає проміжне місце між текстом та інтер- і гіпертекстом.

У суспільно-географічних текстах важливими є історичний, системний, екологічний та інші контексти. Наприклад, поняття *район* у контексті античної натурфілософії трактується як *сфрагіду* (термін Ератосфена) – значну частину земної поверхні, виділену паралелями і меридіанами, які проводили через найвідоміші на той час точки на Землі (геометрична концепція). У контексті сучасного викладу матеріалу *географічний район* – це геоторіальна соціоприродна цілісність (голістична концепція).

Менше в наукових текстах використовують поняття *підтекст*. *Підтекст* – прихований, внутрішній зміст висловлення, що наявний тільки у зв'язку з вербально вираженим змістом, супроводжує й водночас частково або повністю його змінює. Підтекст зумовлений деформуванням прямого змісту словесних значень під впливом контексту і позамовних факторів – відтворюваної ситуації, позиції мовця, його комунікативної мети. Підтекстова інформація виникає завдяки здатності мовних одиниць виражати, окрім головного значення, ще й додаткові (семантичні, стилістичні, емоційно-експресивні), викликати асоціації, набувати додаткових значень унаслідок взаємодії з іншими мовними одиницями в структурі тексту. Сприйняття підтекстової інформації можливе лише на основі усвідомлення цих супровідних нашарувань на пряме значення компонентів висловлення. Воно потребує наявності значного інтелектуального потенціалу й образного мислення, доступне не всім і не повною мірою.

У наукових текстах підтекст використовують як засіб поглиблення змістової перспективи. Зразок виявлення підтекстової інформації літературного твору з використанням науково-теоретичних засад геопоетики, зокрема її термінової системи (*геопоетичний трикутник*, *геотоп*, *геохрон*, *геотопохрон*), наводить О. Шаблій, аналізуючи творчість Т. Шевченка. У вірші “Садок вишневий коло хати” науковець визначив такі пласти підтекстової інформації (“*закодовані інтенції*”): цивілізаційність українського буття, родиноцентризм, природний і суспільний генетизм [20].

Логіко-філософські засади аналізу текстів. Поняттєву систему *текст* у філософії науки використовують для характеристики наукових теорій. У класичній науці наукова теорія є дедуктивно-упорядкованим текстом, у неklasичній – частково логічно структурованим текстом, у постнеklasичній – наративом.

Дослідженням, поясненням, тлумаченням текстів займається *герменевтика* (від грец. *ερμηνεύειν* – тлумачити). З допоміжної дисципліни гуманітарних наук, які вивчають писемні пам'ятки, вона перетворилась у метод, теорію чи філософію будь-якої інтерпретації (у грецькій міфології Гермес – це бог, якому було доручено тлумачити божественну волю людям, бути посередником між іншими богами Олімпу та людьми) [14, с. 114–115].

Теоретичним фундаментом герменевтики слугують твори німецького філософа М. Гайдеггера (1889–1976), який онтологізував герменевтику: з методу інтерпретації вона стала “здійсненням буття”. Основоположником філософської герменевтики є учень М. Гайдеггера Г.-Г. Гадамер (1900–2002).

Головні методологічні процедури і принципи філософської герменевтики такі:

- *принцип діалогічного характеру розуміння* (вихідним положенням філософії діалогізму є визнання діалогічного розуміння природи людини, а також пріоритету міжособистісного спілкування, що відбувається на рівні відносин я–ти);

- принцип “ліпшого розуміння” (кожне наступне тлумачення ліпше від попереднього);
- принцип герменевтичного кола (герменевтичне коло відображає процес, в основу якого покладене постійне виникнення й вирішення суперечностей між цілим і частинами, уточнюваними на підставі цілого);
- відкритість і незавершеність будь-якої інтерпретації;
- розуміння тексту невіддільне від саморозуміння інтерпретатора.

Головними видами тлумачень текстів є *граматичне* (тлумачення, що розглядає зміст понять), *системне* (тлумачення, що дає розуміння поняття у смисловій єдності з іншими), *історичне* (тлумачення, що фокусує увагу на історичній ситуації появи тексту), *телеологічне* (тлумачення, спрямоване на виявлення мети появи тексту).

Для характеристики процесів породження текстів застосовують логіко-філософські поняття *модус* і *модальність*. Швейцарський мовознавець Ш. Баллі (1865–1947) у праці “Загальна лінгвістика і проблеми французької мови” (1932) виділяв у реченні-висловленні *диктумний* (від лат. *dictum* – сказане) й *модусний* (від лат. *modus* – міра, спосіб) складники. Диктум речення-висловлення – це повідомлюване, те, що стверджує автор. Модус – складник, що корелює з повідомлюваним (диктумом) і містить модальний аспект та імпліцитний суб’єкт³, який репрезентує різноманітні відтінки судження [2].

Категорію модусу в сучасних лінгвістичних дослідженнях екстраполюють на змістову структуру тексту. Модус став метатекстовою категорією, що має різні рівні модальності (рівень надмодальностей, за філософом М. Епштейном, формують поняття *буття, існування, можливість, вірогідність, “можіння”*) [21, с. 242–244]. Ф. Бацевич виділяє метамодуси сприйняття й оцінки світу автором тексту (метамодус I), подання автором “текстового світу” (метамодус II), взаємодії автора тексту з адресатом (метамодус III), ставлення автора до тексту (метамодус IV) [4, с. 32].

Модальність (від лат. *modalis* – модальний) – функціонально-семантична категорія, що виражає різні види відношення, висловлення до дійсності, а також різні види суб’єктивної кваліфікації повідомлюваного. Модальність особливо виявляється в художніх текстах з різними відтінками ставлення автора до відображуваної дійсності (так звана суб’єктивна модальність). У наукових текстах дотримуються принципу “подвійного обмеження”: з одного боку, текст повинен бути нейтральним, а з іншого, – автор тексту має переконати реципієнта у своїй правоті, використовуючи для цього відповідні лексичні, синтаксичні засоби.

Дослідники наукових текстів виділяють такі головні види модальностей: *переконаність і сумнів, повинність і бажаність, заперечення і передбачення, реальність і нереальність, упевненість і даність* [1, с. 32–36].

Проаналізуємо модусно-модальне подання фрагмента географічного тексту статті О. Шаблія “Геоєкологія” [18, с. 276].

“Також суспільна і природнича географія досліджує геопросторові системи, відповідно суспільні та природні, тобто такі, які мають явно виражені компонентні і територіальні структури. Важливо, що кожна із складових частин цих структур може розглядатися у ролі “господаря” системи. Наприклад, у природно-територіальному комплексі таким господарем може буде почергово ґрунтовий покрив,

³ *Імпліцитний* (від лат. *implicito* – сплітаю) – неявний; такий, що, на відміну від експліцитного, може бути виявлений тільки через свої зв’язки з іншими об’єктами чи процесами.

геологічний, гідробіологічний компонент, біота. У геосистемах завжди існує генетично провідний компонент (фактор). У ландшафтознавстві – це геолого-тектонічний, у суспільній географії – як правило, виробничий фактор”.

У наведеному фрагменті тексту статті О. Шаблія модусно-модальні акценти стосуються авторської інтерпретації компонентів-чинників геопросторового формування природних і суспільних систем. Фрагмент проаналізованого тексту поданий у класичній модальності.

В іншому модусі представлено фрагмент тексту статті Я. Верменич “Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір” [6, с. 68].

“На 38-му конгресі Міжнародного інституту соціології (Будапешт, 2008) зазначалося, що в кінці ХХ ст. почалося нове “осьове століття” – людство увійшло в етап якісних перетворень, для пояснення яких будуть потрібні нові соціальні теорії. Детерміністські моделі і схеми у “суспільстві невизначеності” не працюють, предметні межі між соціально-гуманітарними дисциплінами розмиваються. Методологічному територіалізму – звичці досліджувати проблеми у реальному просторово-територіальному контексті протиставляється нова онтологія соціального пізнання, в якій ключову роль відіграють цілісність інформаційних потоків і контроль над ними, циркуляція певних геополітичних образів”.

Це модус вірогідності з гіпотетичною модальністю викладу матеріалу.

Авторська позиція щодо сприйняття геодійності та її текстового представлення особливо виявляється в політико-географічних, країнознавчих, краєзнавчих працях. Як приклад, розглянемо комплексний атлас Львова (2012) [9]. Картографічний і вербальний матеріал атласу розкрито через модус комплексності представлення обширної історико-, природничо- і суспільно-географічної інформації. Чітко виявляються модальні рівні: *геокозмична екзистенційність* (ідея місця (лат. *Idea loci*) – європейське хрестосердя на перетині Головного європейського вододілу і найкоротшої лінії між Балтійським і Чорним морями; *україноспрямованість* (Львів потрібний – руський, чужоземний (а не польський, німецький чи російський), український); *патріотизм* (Львів – духовна столиця України, звільнення (а не возз’єднання, визволення) Львова у 1939 і 1945 роках; *геогуманізм* (пріоритетність відображення історико-, демо- і соціогеографічного матеріалу).

Модусно-модальні характеристики географічних текстів можна розглядати як джерело подальшого розвитку науки. Вони створюють можливість змінювати наукові парадигми, по-новому інтерпретувати наукові факти.

Останнім часом у лінгвістиці й лінгвосоціотичі текст щораз частіше розглядають як знак, що позначає зображуваний у ньому світ (у наукових текстах реальний, у художніх – образний). Французький філософ Р. Барт (1915–1980) – автор праць “Міфології” (1957), “Задоволення від тексту” (1973), “Імперія знаків” (1980) – зазначав, що *“текст пізнається, осягається через своє відношення до знака. Замкнений твір зводиться до певного означуваного. Цьому означуваному можна надати двох видів значущості: або ми вважаємо його явним, і тоді твір стає об’єктом науки про буквальні значення (філології), або ж ми вважаємо це означуване потаємним, глибинним, яке потрібно шукати, і тоді твір належить до сфери герменевтики, чи до певної інтерпретації. Виходить, що твір у цілому функціонує як знак [...], він є однією з головних категорій цивілізації знака”* [3].

Текст-знак розглядають як цілісну єдність, що протистоїть позатекстовим реаліям, або ж їхній інтерпретації. Трактатування тексту як знака порушує проблему його іконічності (ізоморфності). Для наукових класичних текстів характерна найвища міра іконічності, у постмодерних – ізоморфність порушена, а на перший план, за Р. Бартом, виходять міфи, культурні коди.

Культурний код – сукупність матеріальних і нематеріальних знаків, що набувають у текстах певних культурних смислів. Такими інтегральними знаками, кодами можуть бути, наприклад, тексти першого національного “Атласу України й сумежних країв” за ред. В. Кубійовича (1937) чи “Національного атласу України” (2007), виконаних на різних історичних етапах для географічного обґрунтування української державності.

Методи дослідження текстів. Головними якісними методами дослідження текстів є нарративний, компаративний і дискурсивний.

Наратив (англ. і фр. *narrative* – оповідь, від лат. *narrare* – розповідати) – історично і культурно обґрунтована інтерпретація певного аспекту Світу. За Г.-Г. Гадамером, справжня свобода реалізується через усю різноматність наративів: про все, що є людське, ми повинні дозволити собі сказати. Терміни *наратив* і *оповідь* не синонімічні. Наратив – поняття ширше за обсягом. Воно містить і опис подій, і пояснення подій (роздуми мовця з приводу подій, що відбуваються). Оповідь є одним із видів наративу.

Текст і наратив – смислово близькі поняття. Якщо *текст* – це статична знакова система зі своїми параметрами, одиницями структури (наприклад, словник), то наратив, окрім логічної, має естетичну, емоційну й асоціативну структури, що залежать від мети оповіді.

Наративний метод (образна назва “розуміючий” метод) – універсальний засіб розуміння і пояснення дійсності. Його використовують для аналізу текстів у контексті комунікації між *наратором* (оповідачем) і *реципієнтом* (читачем, слухачем). Сутність методу полягає у виконанні таких кроків: сформулювати головні тези тексту, зорієнтувати читача, представити комплексну дію, оцінити її значення та показати способи вирішення ситуації.

Компаративний (від лат. *comparativus* – порівняльний) *метод* – це вивчення текстів, процесів їхнього взаємозв’язку, взаємовпливів на основі порівняльно-історичного підходу. Зазвичай, конкретні тексти порівнюють зі “знаковими” текстами того чи іншого періоду. У суспільній географії – це праці В. Бунге [5], П. Гаггета і Р. Дж. Чорлі [16], П. Гаггета [15], Д. Гарві [17] та ін. В українській суспільній географії такими знаковими текстами вважаємо праці М. Пістуна [10], О. Топчієва [13], О. Шаблія [19] та ін.

Дискурс (від лат. *discursus* – бесіда, розмова) є багатозначним поняттям. У класичній філософії його використовували для характеристики послідовного переходу від одного дискретного кроку до іншого та розгортання мислення, вираженого в поняттях і судженнях на противагу інтуїтивному схопленню цілого ще до виявлення і характеристики його частин. У французькій філософії постмодернізму і постструктуралізму дискурс – це характеристика особливого духовного настрою та ідеологічних орієнтацій, як вони виражені в тексті, що має зв’язність і цілісність, а також соціально-культурні, соціально-психологічні й інші контексти [14, с. 156].

Дискурсивний метод пов’язаний із застосуванням теорії дискурсу до аналізу текстів разом з тими явищами, що його формують. Дискурсивний метод дослідження суспільно-географічних текстів, на відміну від природничо-географічних, особливо доречний унаслідок відносності багатьох фундаментальних понять суспільної географії (суспільні

зміни відбуваються набагато швидше, ніж природні). Прикладом може слугувати поняття *суспільно-географічне положення*, що містить відносні якісні характеристики у смислового діапазоні вигідне – не вигідне, які корелюють зі змінами соціально-економічного, політичного довкілля. Дискурс суспільно-географічного положення дає змогу виявити трансформацію просторових відношень об'єкта дослідження.

Перспективним у теоретичному і прикладному термінознавстві є *контент-аналіз* (від англ. *content* – зміст, вміст) текстів на основі врахування якісних та кількісних характеристик. Він вирізняється об'єктивністю висновків і строгістю процедур.

Контент-аналіз полягає в квантифікаційному опрацюванні тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Головними етапами контент-аналізу є підготовка програми дослідження, обґрунтування об'єкта дослідження, теоретичних основ та емпіричного матеріалу; вибір джерел контент-аналізу; розроблення методики певного конкретного контент-аналізу і перевірка її надійності; збирання первинної (емпіричної) інформації та її кількісне опрацювання, інтерпретація результатів (наприклад, зміст і частота використання окремих слів, понять, термінів, словосполучень тощо). Становлення і розвиток контент-аналізу пов'язані з інформаційними технологіями.

Окремим аспектом контент-аналізу наукового тексту є дослідження частоти вживання певних терміноодиниць. Наприклад, у навчальному посібнику “Теорія і методологія географічної науки” 673 рази використано поняття *система/системи*, 137 – *комплекс/комплекси*, 230 – *структура/структури*, 92 – *зв'язок/зв'язки*, 72 – *функція/функції*, 50 – *функціонування*, 135 – *організація/організації* [7]. З'ясовано, що приблизно 80 % проаналізованих понять стосуються системної організації географічних об'єктів, що засвідчує домінування в теорії географії системної парадигми.

Отже, міждисциплінарна теорія тексту, запроваджена в методологію і методику суспільно-географічної науки, надає нові когнітивні можливості для аналізу сформованої системи суспільно-географічного знання, виявлення проблемних питань та визначення напрямків їхнього вирішення, виявлення ролі суб'єкта пізнання в продукуванні знання, встановлення зв'язків між продуцентом і реципієнтом наукового знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антипов И. В. Модальность научного текста как лингво-педагогическая проблема // Вест. Тамбов. ун-та. Сер.: Гуманит. науки. 2008. № 10(66). С. 32–36.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва : Изд-во ин. литературы, 1955. 416 с.
3. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Москва : Прогресс, 1989. 616 с.
4. Бацевич Ф. Нариси з теорії тексту: монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 280 с.
5. Бунге В. Теоретическая география [пер. с англ. В. Я. Барласа] [и др.]; предисл. Ю. Г. Саушкина; ред. В. М. Гохмана]. Москва : Прогресс, 1967. 279 с.
6. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір // Регіональна історія України: зб. наук. статей. 2012. Вип. 6. С. 67–90.
7. Влах М., Котик Л. Теорія і методологія географічної науки. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 338 с.
8. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища шк., 1985. 362 с.

9. Львів. Комплексний атлас / О. Шаблій, С. Матковський, О. Вісьтак та ін. Київ : ДНВП "Картографія", 2012. 192 с.
10. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. Київ : Вища шк., 1996. 231 с.
11. Рожкова Е. М. Зате́кст как форма проявления действительности в художественном тексте // Вестник КемГУ. 2011. № 4(48). С. 212–126.
12. Селігей П. Світло і тіні наукового стилю. [2-ге вид.]. Київ : Києво-Могилянська академія, 2018. 628 с.
13. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навч. посібник. Одеса : Астропринт, 2001. 560 с.
14. Філософський енциклопедичний словник / [НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; гол. ред. В. І. Шинкарук]. К. : Абрис, 2002. 742 с.
15. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии [пер. с англ. Ю. Г. Липеца и С. Н. Тагера; предисл. и ред. В. М. Гохмана и Ю. В. Медведкова]. Москва : Прогресс, 1968. 392 с.
16. Хаггет П., Чорли Р. Дж. Модели в географии [пер. с англ. В. Я. Барласа; послесл. Ю. Г. Саушкина; ред. В. М. Гохмана]. Москва : Прогресс, 1971. 381 с.
17. Харвей Д. Научное объяснение в географии. Москва : Прогресс, 1974. 504 с.
18. Шаблій О. Геоекологія // Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. С. 252–292.
19. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: підручник. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 444 с.
20. Шаблій О. Ми щасливі, що маємо такого геніального поета! // Світогляд. 2019. № 5(79). С. 44–47.
21. Эпштейн М. Философия возможного. Модальности в мышлении и культуре. СПб: Алетейя, 2001. 262 с.
22. Kristeva J. Séméiotiké recherches pour une semanalyse. Paris : Edition du Seuil, 1969. 379 p.

REFERENCES

1. Antipov, I. V. (2008). Modal`nost` nauchnogo teksta kak lingvo-pedagogicheskaya problema. *Vest. Tambov. un-ta. Ser.: Gumanit. nauk*, 10(66), 32–36 (in Russian).
2. Balli, Sh. (1955). *Obshhaya lingvistika i voprosy` francuzskogo yazy`ka*. Moskva: Izd-vo in. literatury`, 416 p. (in Russian).
3. Bart, R. (1989). *Izbranny`e raboty`. Semiotika. Poe`tika*. Moskva: Progress, 616 p. (in Russian).
4. Batsevych, F. (2019). *Narysy z teorii tekstu*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 280 p. (in Ukrainian).
5. Bunge, W. (1967). *Theoretical Geography*. Trans. s angl. V. YA. Barlasa i dr., predisl. YU. G. Saushkina; red. V. M. Gohmana. Moskva: Progress, 279 p. (in Russian).
6. Vermenych, Ya. (2012). Pohranychchia yak sotsiokulturnyi fenomen: prostorovi vymir. *Rehionalna istoriia Ukrainy: zb. nauk. statei*, Vyp. 6, 67–90 (in Ukrainian).
7. Vlach, M., & Kotyk, L. (2019). *Teoriia i metodolohiia heohrafichnoi nauky*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 338 p. (in Ukrainian).
8. Hanych, D. I., & Oliinyk, I. S. (1985). *Slovnnyk linhvistychnykh terminiv*. Kyiv: Vyshcha shk., 362 p. (in Ukrainian).

9. Shablii, O. (Ed.) (2012). *Lviv. Kompleksnyi atlas*. Kyiv: DNVP “Kartohrafiia”, 192 p. (in Ukrainian).
10. Pistun, M. D. (1996). *Osnovy teorii suspilnoi heohrafiï*. Kyiv: Vyshcha shk., 231 p. (in Ukrainian).
11. Rozhkova, E. M. (2011). Zatekst kak forma proyavleniya dejstvitel'nosti v khudozhestvennom tekste. *Vestnik KemGU*, 4(48), 212–216 (in Russian).
12. Selihei, P. (2018). *Svitlo i tini naukovooho styliu*. 2nd ed. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 628 s. (in Ukrainian).
13. Topchiiev, O. H. (2001). *Osnovy suspilnoi heohrafiï*. Odesa: Astroprint, 560 p. (in Ukrainian).
14. Shynkaruk, V. I. (Ed.) (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. NAN Ukrainy, In-t filosofii im. H. S. Skovorody. Kyiv: Abrys, 742 p. (in Ukrainian).
15. Hagget, P. (1968). *Location Analysis in Human Geography*. In Yu. G. Lipets & S. N. Tager (Trans.); V. M. Gohman & Yu. V. Medvedkov (Eds.). Moskva: Progress, 392 p. (in Russian).
16. Hagget, P., & Chorli, R. Dj. (1971). *Models in Geography*. In V. Ya. Barlas (Trans.); V. M. Gohman (Ed.). Moskva: Progress, 381 p. (in Russian).
17. Harvey, D. (1974). *Explanation in Geography*. Moskva: Progress, 504 p. (in Russian).
18. Shablii, O. (2001). *Suspilna heohrafiia: teoriia, istoriia, ukrainoznavchi studii*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 252–292 (in Ukrainian).
19. Shablii, O. I. (2003). *Osnovy zahalnoi suspilnoi heohrafiï*. Lviv: Vydav. tsentr LNU imeni Ivana Franka, 444 p. (in Ukrainian).
20. Shablii, O. (2019). My shchaslyvi, shcho maiemo takoho henialnoho poeta! *Svitohliad*, 5(79), 44–47 (in Ukrainian).
21. Epshtejn, M. (2001). *Filosofiya vozmozhnogo. Modalnosti v myshlenii i kulture*. SPb: Aletejya, 262 p. (in Russian).
22. Kristeva, J. (1969). *Séméiotiké recherches pour une semanalyse*. Paris : Edition du Seuil, 379 p. (in French).

*Стаття: надійшла до редакції 27.07.2020
доопрацьована 14.08.2020
прийнята до друку 15.09.2020*

HUMAN-GEOGRAPHICAL TEXTS: THE ESSENCE AND APPROACHES TO ANALYSIS

Myroslava Vлах

*Ivan Franko National University of Lviv,
P. Doroshenko St., 41, UA – 79007 Lviv, Ukraine,
e-mail: mVlakh@ukr.net*

This article discovers the meaning of textual conception of scientific writing (scientific language) for the creation and interpretation of human-geographical texts as material messages or a system of messages which meet the test of certain criteria and characteristics. The main criteria of textuality as intentionality, presence of a common code, informativeness and communication are presented. The authors shows the features of the text as integrity, connectivity, orderliness and membership of the internal organization,

autonomy, complete or relative completeness and acceptability. The research found out main functions, principles, linguistic and style requirements for compiling human-geographical texts. The logical scheme of the conceptual-term system “hierarchy of the scientific text” is constructed and created of meanings such as setext, pretext (reason), mikrotext, makrotext, hypertext, megatext, supertext, unitext. The study shows the possibility of using of scientific writing for the analysis of human-geographical texts. The meaning of intertext, context and subtext for the content interpretation is characterized. The authors emphasize the importance of methodological procedures and principles of hermeneutics for the interpretation of scientific texts. The possibilities of philosophical concepts, modus and modality for assess of texts are disclosed. The research analyzes the following types of modalities of scientific texts as reality and hypotheticality, tradition and innovation, uniqueness and discussion, confidence and doubt. The importance of modal characteristics for the development of science is emphasized in particular changes of scientific paradigms. The research confirms the possibility of interpreting human-geographical texts as sign systems and cultural codes. The authors reveal the essence of narrative and discursive methods and content analysis of human-geographical texts.

Key words: human-geographical text, sign system, hermeneutics, modus, modality, narrative method, discursive method, content analysis.